

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.161.1'282.2

DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.6-3/43>

Шепель Ю. О.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

МОВА – ЦЕ ВСІ ГЛИБИННІ ПЛАСТИ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ НАРОДУ, ЙОГО ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ... (О. ГОНЧАР)¹

Зрозуміти душу народу, його історичний шлях просторами вічності допомагають характерні для його мови поєднання слів – фразеологізми. У них – особливості національного мислення і національної долі, втілення своєрідності розуміння світу, ситуацій життя. Вони виражають глибокі й масштабні смисли, потужні емоції, надають думці влучності, дотепності. Специфіку мовної ситуації та характеру її учасників також репрезентують вони.

(Забіяка В. А., Забіяка І. М. «Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування»)

Дослідження фраземіки Півдня України та південноросійської говірки перебуває тривалий час поза увагою лінгвістів. Тому важливим і актуальним сьогодні є поповнення емпіричної бази даних із цієї території, опис усього мовленнєвого шару, особливо в аспекті культурно-мовної ідентичності виявлення моделей культурної мотивації фраземіки родинних звичаїв та обрядів та ін. Суттєвою причиною близькості сучасних говорів є їхня належність до однієї (Одеської) області, а отже, спільними є процеси в економічному, сільськогосподарському та культурному житті. Сталі фразеологізми, символізовані вислови та ін. зацікавлюють перш за все як об'єкт окремого лексикографічного розгляду. Необхідність проведення таких досліджень зумовлена також екстралінгвальними факторами, оскільки науково-технічний прогрес спричиняє прискорену архаїзацію мовних одиниць, різні екологічні й антропогенні чинники впливають на міграцію населення, а це призводить до поступового зникнення з ужитку окремих груп лексики та фраземіки. Отож актуальність наукової розвідки Н. Г. Ареф'євої зумовлена тим, що вивчення діалектних говорів і фразеології говірок Півдня України (а саме Одещини) відкриває можливості для вивчення народної культури, звичаїв і традицій наших предків, що відповідає загальній антропоцентричній спрямованості сучасної лінгвістики. Дібраний авторкою мовний матеріал має лінгвістичну цінність, оскільки може слугувати

підставою для подальших розвідок у галузі порівняльно-історичного мовознавства, лексикографії, типології. Зауважу, що діалектні фразеологічні одиниці та говірки вживають переважно в усній формі, що створює додаткові труднощі для їхнього дослідження.

Цілком вірогідною є фактографічна база дослідження: опрацьовано понад 2 000 фразем. Це дає змогу стверджувати, що висновки рецензованої монографії є науково обґрунтованими і підтвердженими фактичним матеріалом. Усе це є свідченням вірогідності наукової праці.

Наукова новизна праці полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві системно проаналізовано й описано діалектну фразеологію Одещини, яка до цього часу не була предметом спеціального дослідження і вперше виступає об'єктом аналізу в аспекті сучасної лінгвістичної лінгвокультурології, лінгво-/ етнокультурології місцевих мешканців, когнітивної лінгвістики.

Теоретична вага вивчення говірок і діалектної фразеології у монографічному дослідженні надає можливості для подальшого розв'язування низки проблем гуманітарних наук як проблема взаємодії мови і суспільства та ін. Зроблені теоретичні спостереження й узагальнення уможливають подальше використання основних положень розвідки для аналізу лінгво-/етнокультурних особливостей фразеологізмів з метою визначення причин перетворень або незмінності будови фразеологічної одиниці (ФО) загалом.

¹ Рецензія на монографію «Фразеологія русских переселенческих говоров юга Украины» / Арефьева Н. Г.; науч. ред. Е.Н. Степанов. Одесса : Астропринт, 2021. 315 с.

У розділі 1 «Фразеологічні студії в контексті культури: методологічні основи дослідження» значний інтерес викликають авторські міркування щодо взаємозв'язку історії та культури російськомовного населення Півдня України з фразеологією і пареміологією української, молдовської, болгарської, гагаузької та ін мови, гіпотези щодо походження багатьох етнофразеологізмів тощо. Показово, що рецензоване дослідження Н. Г. Ареф'євої належить до категорії праць, які відповідають класичним науковим вимогам і відзначаються оригінальним баченням наукових проблем. Досить змістовним є лінгво-історіографічний огляд наукових праць з фразеології – фольклорних збірок та лексикографічних праць XIX – поч. XX ст., у яких уміщено етимологічні довідки й коментарі щодо походження окремих ФО, характеристику наукового доробку провідних українських та інших слов'янських і іноземних фразеологів і фразеологів у вивченні етнолінгвістичного й лінгвокультурологічного підґрунтя формування ФО, аналіз відомих етимологічних студій з фразеології. Рецензована монографія привертає увагу передусім багатством і різноманітністю мовного матеріалу, залученого до аналізу, про що свідчить ґрунтовний перелік використаної літератури, етнографічних розвідок, фразеологічних джерел. Н. Г. Ареф'єва проаналізувала мовні (текстові та словникові), культурологічні, фольклорні й етнографічні джерела, оскільки робота на таку тематику потребує як мовного, так і лінгвокультурологічного та етнографічного аналізу фразеологічного матеріалу.

Авторка ґрунтовно доводить, що фраземи досліджуваних ФО, говірок тісно пов'язані з тим оточуючим людиною світом, у якому функціонують, що їхня семантика зазвичай містить культурну конотацію, певний код, що й творить внутрішню форму. Внутрішня форма етнофразеологізмів часто є конденсацією обрядів, звичаїв, вірувань, паремій, які функціонують у цьому діалектному обширі. Н. Г. Ареф'єва стверджує, що фразеологічний склад мови – це дзеркало, у якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість», з чим не можна не погодитись. Науковиця дотримується вимог сучасної логіки дослідження, адже в роботі простежуємо два ступені абстракції: ступінь спостереження та ступінь конструктивів. Це є позитивним, бо забезпечує головне положення наукової роботи, а саме не обмеженість опису лише лінгвістичних фактів, але й пояснення цих фактів через глибинні зв'язки, залежності, що приховані від прямого спостереження.

Цьому розділу притаманна загальна тенденція сучасних наукових студій з фразеології – залучення великих шарів екстралінгвальної інформації. Представлений у розділі матеріал свідчить про ідіотнічну мовну картину світу (МКС), у якій можна простежити протиставлення загальнонаціональної МКС та мовної картини, обмеженої соціальною сферою – територією (діалектом, говором). Усе це дозволяє майбутнім науковцям говорити про ієрархію МКС, про виокремлення множини «можливих світів», що відповідають тим чи тим стереотипним ситуаціям – мінімальний ситуативний мовний мікросвіт, комунікативно значущий фрагмент МКС. Цілком погоджуючись з основними висновками авторки, схилиюсь до думки, що наявність тих чи тих відмінностей й особливостей фразеології російських переселенських говірок пояснюється сегментними ознаками того чи того концепту. Так, позитивним у розділі є опис певної культури у мові та мовленні для з'ясування загальних і відмінних рис цієї лінгвокультури у синхронії.

Проте, надаючи визначення діалектної фразеологічної одиниці, авторка не надає пояснення, чому саме одні науковці (І. Кобозєва, О. Федоров та ін.) говорять про відносно усталення ФО, а інші – як про семантично цілісні знаки (Є. Степанов). Викликають сумніви щодо віднесення до ФО сполучень, як-от: *житая хата* (кімната, в якій проживає сім'я, житлова кімната) *брать внимание* (звертати увагу), *обшивные сани, счастье дойти* тощо.

Бажано було пояснити, чи можна говорити про діалектні фразеологізми, як-от «*Не хватает лаврового листу, коровьего дрису, ложку воды и перднуть туды*» (про їжу). Який тут етнокультурний код, про який авторка говорить у п.п. 1.3? Виникають також питання щодо внутрішньої форми таких одиниць та цілісності їхнього значення. Якщо говорити, що це образний вираз, то також постають питання. Так, це питання потребує, на мою думку, більш ґрунтовного дослідження, що свідчить про можливість подальшого дослідження ФО, зокрема їхнього вмотивування, внутрішньої форми, експресивності й емоційності, функції внутрішньої форми образних одиниць. Скоріше за все, тут можна говорити про емблематичні особливості висловлювання, або ж про певні коди, або ж про ейдотичну символіку.

Потребує більш ґрунтовного пояснення питання, чому у дослідниці виникають етимологічні асоціації з *волом* у фраземі «*черный вал*», а не з дієсловом «*валить / наваливаться*»

(пор.: *скільки всього навалилось плохого = черного, нехорошого*) у В. Брюсова тут *«большая волна»*. Дещо сумнівним видається також тлумачення зв'язку слів *горобець / воробей* та *рябиновий / рябой* у значенні *«клювати»*. Скоріше, тут асоціативний зв'язок, а не етимологічний.

У Розділі 2 «Фраземіка російських говірок Півдня України в інтегративному висвітленні» мовна система кваліфікується як «сховище», де зберігаються структуровані відповідним чином знання. Аналізуючи праці, у яких фразеологи розглядають різні проблеми сталих сполук, авторка дослідження доходить висновку, що є потреба в термінології регіональної фразеології, використовуваної на позначення окремих ланок у структурі фразеологічної системи мови. Спираючись думки Ю. Ф. Прадіда, Н. Г. Ареф'єва дотримується теоретичних й методологічних засад, що вироблені насамперед на матеріалі лексики та є найпоширенішими в сучасній лінгвістиці.

Н. Г. Ареф'єва торкається проблеми внутрішньої форми фразеологічної одиниці, чи фразеологічного образу, що неминуче виникає під час розгляду питання цілісного значення фразеологізму (співвідношення компонентів фразеологізму і його цілісне значення) (п. 1.4.2). На багатому фактичному матеріалі продемонстровано, що взаємодія двох протилежних тенденцій у складі ФО – тенденція до стабільності в семантиці, формі та структурі, й протилежна, що полягає в тенденції до формального оновлення мовної оболонки, – породжують численні й різноманітні фразеологічні варіанти. На мій погляд, це є влучним спостереженням Н. Г. Ареф'євої. Влучним також вважаю коментар науковиці, що видозміни значно активніше виявляються в зонах географічної суміжності функціонування ареальних фразеологічних одиниць. Це свідчить про актуальність теми обговорюваного дослідження, адже неабиякий інтерес для дослідження цього явища викликає територія гетерогенних південних говірок України, межі якої досить розмиті і яка майже суцільно позначена впливом суміжних лінгвістичних зон.

Зафіксовані й описані у розділі фраземи мають яскраве експресивне емоційне та оцінне забарвлення, вони надають вислову, тексту образності, виразно та влучно характеризують ознаки, дії, які можна застосувати до багатьох конкретних фактів мовлення.

Аналізуючи у п.п.п 2.2.2. народно-поетичні фраземи (усього 14 од.), авторка стверджує, що частину народно-поетичних діалектних ФО можна вважати обрядовими культурно-значу-

щими концептами. На мою думку, варто було усе-таки пояснити, що саме авторка має на увазі, адже чи коректним є співвідношення ФО як лексичної одиниці з концептом. Може йдеться про фразеологічний концепт, який має більш складну, ніж слово, семантику, є одиницею сталого, постійного контексту та за ступенем своєї інформативності є згорнутий текст? Ці особливості фразеологічно репрезентованих концептів здебільшого зумовлені особливостями їхньої внутрішньої форми та змісту. Такі групи ФО відрізняються від інших механізмом формування фразеологічного значення, ступенем участі образу у формуванні суцільного значення ФО. Аналізовані приклади скоріше свідчать про те, що ФО, які утворені у діалектних ФО Півдня України, є результатом метафоризації цілого словосполучення, яке продовжує функціонувати у вільному варіанті вже після того, як надало життя ФО. Разом з втратою словесних якостей компонентів неподільним постає фразеологічний образ як семантична основа, на якій формується фразеологічне значення й переосмислення компонентів. Така моя точка зору ґрунтується на тому, що інваріанти смислу у діалектах і в літературній мові не завжди співпадають за образною оболонкою. Отож опис образів уможливує наближення до розуміння загальномовної і регіональної картини світу.

Лінгвокраїнознавчий та лінгвокультурологічний підходи у п. 2.4 визначають основні засади та методи дослідження та опису особливостей відображення національної культури у фразеологічній системі мови в контексті антропоцентричної парадигми лінгвістики. Матеріал цього розділу надав можливість авторці продемонструвати, що під час опису національно-культурної специфіки ФО лінгвокраїнознавчий підхід спирається на безеквівалентну лексику та фонові знання носіїв мови (п. 2.4 та 2.5), лінгвокультурологічну – орієнтує на вивчення співвідношення фразеологізмів та знаків культури (див. розділ 3). Проте, аналізуючи ФО як-от *«в семье не без урода – в семье не без урода, «чем беднее, тем роднее – чем беднее, тем щедрее, выйти в люди – вышли людьми, виски встали дыбом – волосы встали дыбом, в душу входит – лезть в душу, баба з возу – кобыле легче – кума з возу – коню легче»* та ін. (п. 2.2.), варто звернути увагу на те, що семантичне перетворення цілої низки таких одиниць не обов'язково призводить до втрати асоціативних зв'язків з первинними умовами переосмислення, як завжди вважали, адже втрата асоціативних зв'язків має місце лише у тих випадках, коли

стерто внутрішню форму. В інших випадках між вихідною та похідною одиницею в говорах зберігаються відношення образної інваріантності, що зумовлює опосередкований характер похідної ФО з первинними умовами переосмислення. Варто було проаналізувати семантичний інваріант таких одиниць, адже у наведених випадках це семантичний множинник. Тобто йдеться не стільки про лексичні / морфологічні варіанти, а про особливе явище – про фразеологічну з семантичною синтагматику. Тож пропонував би у подальшій роботі особливу увагу приділити цьому явищу фразеологічної деривації.

У Розділі 3 «Фраземіка російських говірок Півдня України крізь призму лінгвокультурного кодування» на особливе схвалення заслуговують такі пункти, як класифікація кодів культури за мовними даними, система етнокодів духовної культури населення Півдня України, зокрема Одещини.

Заслуговують на схвалення також теоретичні положення етнокодів духовної культури у фразеології: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти, що сформульовані на основі аналізу принципів систематизації кодів та етнокодів культури, визначення базових характеристик кодосистеми мови, опису моделей поєднання кодів у структурі ФО. Загалом розділ має глибокий науковий аналіз. Важливим аспектом є система виокремлення під час опису матеріалу етносубкодів / етномікрокодів культури. Н. Г. Ареф'єва визначила поняття етнокоду духовної культури й описала етнокоди як модельну базу для етнолінгвістичного та лінгвокультурологічного дослідження етнофразеологізмів. Це дало змогу визначити головний механізм інтерпретації фразеологічних одиниць через мовні й позамовні етнокультурні чинники. Докладно проаналізовано семантику ФО з компонентами-символами, співвіднесеними з певним кодом культури, визначено роль символізації в системі формування етнофразеології.

Відповідно до наведеного аналізу фактичного матеріалу у 3 розділі цілком очевидно, що авторка дотримується точки зору В. М. Телія, а саме що цінність системи національної фразеології визначається «здатністю фразеологізмів виступати в ролі експонентів культурних знаків, не тільки синхронно включаючись до чинної системи культурно-національного світорозуміння, а й транслюючи її фрагменти з покоління до покоління, беручи участь цим у формуванні світорозуміння як окремої мовної особистості, і мовного колективу». Код культури розглянуто Н. Г. Ареф'євою як таксономічний субстрат її текстів, який являє

собою ту чи ту сукупність окультурених уявлень про картину світу дописуваного авторкою соціуму – у природних об'єктах, артефактах, явищах, що є в ній, діях і подіях, ментофактах і властивих цим сутностям їхніх просторово-часових або якісно-кількісних вимірювань.

Н. Г. Ареф'єва сумлінно довела, що 1) фразеологічне значення – це не лише смислова структура фразеологічної одиниці, а цілісний образ, який набуває словесної оболонки; 2) образ не є конкретним явищем, а більш абстрактним, узагальнювальним. Отже, не дивно, що фразеологічне значення так само важко піддається єдиному науковому поясненню.

Не зупиняючись більше на характеристичні позитивних рис рецензованої праці, які, звичайно, охоплені мною лише частково, зупинимось на деяких моментах критичного й дискусійного характеру.

1. Авторка пропонує ввести поняття «кодовий простір культури» для позначення способу організації культурного знання, під яким розуміє набір лінгво-/етнолінгвокультурних кодів, об'єднаних спільним ідейно-смісловим підґрунтям. Та чи є у цьому потреба, адже введення у термінологію нового терміну ускладнює і так доволі розгалужену термінологічну систему? До того ж така система класифікації і опису фразеологічного матеріалу була запропонована Любовію Василівною Савченко. Представлена нею типологія кодового простору аплікується на будь-які види і прийоми аналізу і опису фразеологічного матеріалу. По-друге, лінгвокультурні коди досить вдало розписані у працях В. І. Карасика.

2. Стосовно прикладів, як-от *Ванька-встанька* та под. (розділи 1, 2). Як на мою думку, з позицій унікально-специфічної форми фіксації світу мовними знаками як лінгвокультурними координатами мови у цих випадках виступає ідіоматичність мовного знаку. Отже, у цьому сенсі внутрішня форма слова є найбільш яскравим показником саме етнокультурної своєрідності відповідного комунікативного колективу. Безумовно, ця теза найбільш вразлива в суперечках про своєрідність менталітету того чи того народу, оскільки виокремлені фрагменти дійсності багатовимірні, а в основу номінації може бути покладено лише одну ознаку. Отже, елемент випадковості вибору тієї чи тієї ознаки, безсумнівно, має місце. Тож, на мою думку, варто було звернути увагу, що вся цілісність «випадкових найменувань» вже не є випадковою: по-перше, ці найменування пройшли природний відбір і закріпилися в колективній комунікативній практиці як

найбільш зручні для цього мовного колективу способи позначення дійсності; по-друге, в єдиній системі найменувань утворюються своєрідні силові лінії, звичні способи виокремлення ознаки, що утворює смисловий каркас пізнаваного через мову світу. Тож доцільно було говорити про моделювання ідіоматичності.

3. На жаль, поза увагою авторки лишилися питання ролі стереотипу як колективного уявлення, що синтезує в собі типові ситуації та властивості, адже саме «стереотип співвідносний з найбільш глибокими ментальними структурами свідомості або підсвідомості»; стереотип, будучи мовленим, мов би є над дискретними значеннями і формами мовних знаків, що його презентують...» (В. М. Телія).

4. Згадуючи лінгвокультурний концепт (розділ 3), не зайвим було враховувати, що він існує в індивідуальній чи колективній свідомості. Адже індивідуальні концепти багатші та різноманітніші, ніж будь-які колективні, від мікрогрупових до загальнонародських, оскільки колективна свідомість і колективний досвід – це умовна похідна від свідомості та досвіду окремих індивідів, що входять до колективу. Похідна утворюється шляхом редукції всього унікального в персональному досвіді та підсумовування збігів. У цьому сенсі колективні концепти набувають сенсу конструктів (також як колективна мова та колективна культура).

5. Складається враження, що авторка підходить до визначення концептів (3 розділ) роботи з позиції когнітивістики, а не лінгвокультурології, адже не враховано, що лінгвокультурний концепт все ж розходиться з іншими ментальними одиницями,

які використовують у різних галузях науки, саме акцентуацією ціннісного елемента, оскільки такий концепт слугує дослідженню саме культури. Тому в описі матеріалу 3 розділу цього не вистачає.

Підсумовуючи викладене, зазначу, що висловлені зауваження, які здебільшого є дискусійними та мають рекомендаційний характер, не применшують теоретичного та практичного значення рецензованого наукового дослідження. У монографії Н. Г. Ареф'євої зроблено докладний різноаспектний аналіз усе ще недостатньо дослідженої, але надзвичайно цікавої як із власне лінгвістичного, так і з лінгвокультурологічного та лінгвокраїнознавчого поглядів тематичної сфери російської мови.

Перспективним є: 1) аналіз структурно-семантичних особливостей фразеологізмів з архаїчними формами та їх використання в різних стилях мови. Варто дослідити реліктові відмінкові словоформи з погляду морфологічної парадигматики; 2) дослідження категорій та концептів, що входять до сфери «третьої парадигми» філософії мови – парадигматичної (або ж, за П. Серіо, «четвертої» – когнітивної), адже ці категорії групуються навколо категорії тексту, що експлікує саме діалогічну природу пізнання.

У вимірі лінгвокультурологічних та лексикографічних аспектів фразеології російських переселенських говірок Півдня України наукова праця Н. Г. Ареф'євої «Фразеологія російських переселенських говірок Півдня України» є змістовною, оригінальною та відзначається актуальністю та перспективністю за своєю проблематикою та фаховим рівнем виконання.